

Naslov članka/Article:

Trpeči in rablji v Auschwitzu – holokavst je zaznamoval tudi otroke

Sufferers and Executioners in Auschwitz – the Holocaust Also Left a Mark on Children

Avtor/Author:

Bojana Modrijančič Reščič

CC licenca

Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav

Zgodovina v šoli št. 2/2023, letnik 31

ISSN 1318-1416

Izdal in založil: Zavod Republike Slovenije za šolstvo
Kraj in leto izdaje: Ljubljana, 2023

Bojana Modrijančič Reščič, Šolski center Nova Gorica, Elektrotehniška in računalniška šola

TRPEČI IN RABLJI V AUSCHWITZU – HOLOKAVST JE ZAZNAMOVAL TUDI OTROKE

Bojana Modrijančič Reščič, Nova Gorica School Centre, School of Electrical Engineering and Computer Science

SUFFERERS AND EXECUTIONERS IN AUSCHWITZ – THE HOLOCAUST ALSO LEFT A MARK ON CHILDREN

IZVLEČEK

Prispevek o holokavstu, veliki rani trpečih, tudi otrok, je spomin na vse, ki so jim vzeli svobodo, in opomin sodobnosti, naj ne pozabi preteklosti. Nekaterim današnjim mladostnikom je ta tema tabu, a se o tem poučijo s prebranimi knjigami in pogovorom v učilnici. Profesor podkrepi aktualizacijo šolske snovi z neposredno prisotnostjo na zgodovinskih prizoriščih. Srednješolci se odzivajo s poustvarjalnim pisanjem. Tako se šolska predmeta slovenščina in zgodovina dopolnita v celoto.

Ključne besede: knjige o vojni, holokavst, Auschwitz, svoboda, zgodovinska nemška mesta

ABSTRACT

The article on the Holocaust, the gaping wound of the sufferers, including children, commemorates all those who have been deprived of their freedom and is a reminder to the present to not forget the past. This topic is a taboo for some adolescents today, but they nevertheless learn about it by reading books and discussing it in the classroom. The professor modernizes the subject matter through a direct presence in historic sites. Secondary school students react to this through re-creative writing. Thus, the subjects of Slovenian language and history complement each other.

Keywords: books on war, Holocaust, Auschwitz, freedom, historic German towns

UVOD

Holokavst je tema, o kateri mnogi ne govorijo, se je tudi izogibajo. Mladi jo spoznavajo pri pouku zgodovine, izkazalo pa se je, da so veliko izvedeli tudi pri pouku slovenščine s pogovorom in govornimi nastopi. Kolegici zgodovinariki so četrtošolci računalniške usmeritve zaupali, da imajo dovolj holokavsta že z branjem knjig. A jim še vedno ni jasno, zakaj so morali ljudje med vojno trpeti, spoznavati rablje, razčlovečenje. Kako so lahko tedaj preživeli grozote in obdržali vero v sočloveka, v boljši jutri? Odgovor je, da se preteklost ne sme ponoviti, koncentracijska taborišča so še danes opomin.

AUSCHWITZ

»Danes je Auschwitz mrtev in prazen. Veter v travi in v gozdu okoli je zabrisal podobo strahot in pepel pomorjenih raznesel kdove kam.« (Krakar in Kumar, 1962, str. 15) Pesnik Lojze Krakar je v pesmi z naslovom *Auschwitz* zapisal, da se je tam »smrt utrudila do smrti in uresničil biblijski pekel« (prav tam, str. 11). V tretji kitici pesmi nas opominja: »A za milijone teh, katerih kletev še zmeraj tu kot črn oblak visi, bi vedel le še gluhonemi veter in ta prekleta zemlja, ki molči.« (Prav tam, str. 11) Elza Kumar Mavrič, nekdanja interniranka v Auschwitzu, se še živo spominja transportov, ki so pripeljali ogromno ljudi: »Vedeli smo, kam gredo, saj smo videli dim. Spomnim se, da sem počakala do konca vrste, do zadnjega človeka, ki je šel v krematorij. Nisem si mislila, da gredo prav vsi vanj, saj je bila vrsta zelo dolga.« Ko je kot dekle ponoči v coklah šla iz sprejemne barake v svojo, se je spomnila na Dantejevo *Božansko komedijo*, saj sta to literarno delo imela doma njena strica; vedno sta pripovedovala o t. i. krogih *Pekla*, ki poleg *Vic* in *Nebes* z uvodnim spevom sestavljajo ta religiozno-alegorični ep. Gospa Kumar Mavrič se je spomnila, da se je v Auschwitzu spraševala, v katerem delu pekla se je znašla. Ko je nad vhodnimi vrati uničevalnega taborišča brala napis *Delo osvobaja*, se je spomnila na pesnikove besede, in sicer naj tisti, ki vstopi, pusti zunaj vsako upanje. Kmalu se je soočila tudi z zloglasnim zdravnikom Mengelejem in čakala, kako se bo odločil. Spomni se neke ženske, ki je bila menda Brika kot ona in je čakala v vrsti za krematorij. Angela smrti je prosila, naj starejše ženske pusti, da bodo vplivale na mlade delavke: »Nihče ni mogel verjeti, da jo je poslušal.« Gospa Dragana Marošević, animatorka v domu upokojencev na Gradišču nad Prvačino, pa je zapisala zgodbo gospe Antonije Kodermac iz Preserij nad Branikom, rojene leta 1930, ki je preživela Auschwitz. Zgodbi je dala preprost naslov *Kava iz Auschwitza*: »Včasih smo pili samo projo, pa še to s strogo odmerjenimi požirki. Če smo jo imeli, jo je mama pripravila le zjutraj. Bila je čudnega okusa, kot da bi nekaj greblo po grlu. Zadnjo sem popila tisto jutro, preden so naju s sestro odpeljali Nemci. V Trstu sva prodajali blago, ki ga je sešila mama. Znašli sva se v največji raciji. Jaz

Slika 1
Trgovski most v Erfurtu.
(Foto: Renato Reščič.)

sem bila stara trinajst let, sestra leto manj. Natovorili so naju na tovornjake, polne ljudi, nato na vlak in naravnost v Auschwitz. Potovali smo nekaj dni. Midve sva imeli nekaj kruha v žepih in sva skrivaj jedli, vode nič. Ko se je vlak ustavil, sem skozi špranjo stegnila roko, da mi je nekaj snežink padlo na dlan in sva jih polizali. Bili sva bolj žejni kot lačni. Pogrešala sem mamino projo, čeprav me je grebla po grlu. Po prihodu so naju ostrigli in oblekli v zaporniška oblačila. Čevlje so nama vzeli, zato sva nekaj dni gazili po snegu kar bos. Iz najine barake sem skozi špranje vsak dan opazovala vrste ljudi, ki so potrpežljivo čakali pred zgradbo z velikim dimnikom, iz katerega se je valil smrdljiv dim po človeških truplih. In molila, da se katera od naju ne znajde tam. Zjutraj smo dobili vodo in suh kruh za zajtrk, pri kosilu nekaj podobnega juhi. Večerja je bila pa pravo razkošje, neka brozga, ki je le malenkost dišala po kavi. Bila je mrzla in skoraj brez okusa. Ne ne, imela je okus – po smrti. Dve leti sem jo s težavo pila. Ampak sem morala, da sem preživela. Sestra jo je zavračala, pa sem jo prisilila. Strah me je bilo, da bo končala v stavbi z dimnikom.

Po osvoboditvi sva se še ves mesec potikali po gozdovih in poljih, živeli sva od dobrote kmetov. Domači so naju bili tako veseli. Prepričani so bili, da naju ni več med živimi. Mama je takoj skuhala projo. Nič več me ni grebla po grlu. <<

KO SO OTROKOM VZELI MLADOST ... KNJIŽNIČARKA IZ AUSCHWITZA

V 33. spevu *Pekla* v religiozno-alegoričnem epu *Božanska komedija* je napisano: »Če res o Ugolinu šla je marnja, da je, kot pravijo, izdal gradove, sinov življenja naj bila bi varna!« (Alighieri, 1994, str. 205) Zakaj sta morala torej trpeti oba Ugolinova sinova in vnuka, sprašujem pri pouku slovenščine v prvem letniku na strokovni šoli računalniške usmeritve. Nedolžni, nič krivi otroci, naj bi zgodovini plačali davek, ker so se rodili v družino grofa Ugolina, izdajalca domovine. Ali ker so se drugi mnogo kasneje rodili v času druge svetovne vojne in jih je drugi nadškof Ruggieri dal zapreti v stolp Gladu, ki ga je narekoval holokavst? In če se je v *Božanski komediji* nadškof Ruggieri hotel maščevati grofu Ugolinu, se je veliki vojni rabelj obrnil k nekaterim svojim zvestim poslušalcem, da bi se maščeval tudi otrokom? Ker so drugačni, ker ne spadajo v omikano kulturo in si ne zaslužijo obstajati?

Vse to je občutila 14-letna Čehinja Edita Adler junakinja romana *Knjižničarka iz Auschwitza*, kasneje Dita Kraus, ki je skrbno varovala osem knjig v otroškem bloku koncentracijskega taborišča Auschwitz-Birkenau: atlas, francoski roman, *Osnovni nauk o geometriji*, *Kratka zgodovina sveta*, *Ruska slovnica*, ruski roman brez platnic, *Nove poti do psihoanalitske terapije*, *Dogodivščine dobrega vojaka Švejka* v češčini. Njeno otroštvo se je končalo 15. 3. 1939, ko je češka vlada soglašala s prihodom nemških vojaških sil v Prago. Leta 1943 se je znašla sredi trpljenja v taboriščnem bloku 31, družinskem taborišču, ki je sprejel do petsto otrok; v njem je smrdelo po vlagi, plesni in strahu. Komaj se je spominjala miru, ki je dišal po otroških igrah, piščančji juhi, pečeni jagnjetini in sladici iz oreščkov ter jajc. Ob prihodu v taborišče je postala šepetalka v igri *Trnjulčica*. Med gledalci

Slika 2
Lutrova soba v avguštinskem samostanu v Erfurtu.
(Foto: Renato Reščič.)

je bil tudi t. i. Doktor smrt, Josef Mengele, ki si je rad poživžgaval Beethovnovno *Peto simfonijo*. Stotnik, »proti kateremu so celo esesovski pazniki pogledovali z grozo v očeh« (Iturbe, 2020, str. 13), jo je kmalu opazil in ji grozil, da bo končala na njegovi obdukciji mizi, če bo le delno kršila taboriščna pravila. Ta človek, ki je bil posebljeno zlo, je imel popolno opremljen kirurški laboratorij v Krematoriju 2: »Navdušen je nad rdečimi cementnimi tlemi, zloženo obdukcijo mizo iz marmorja z odtoki po sredini in dodatki iz niklja. To je njegov oltar, na katerem časti znanost.« (Prav tam, str. 40) Njegovim prostorom v taborišču so pazniki nadeli ime *Zverinjak*. Po pogradih so se o njem širile govorice, da časti hudiča, da opravlja grozljive poskuse. Jude naj bi celo občudoval, uničeval pa jih je, ker so se postavili po robu arijcem. Bil je učenec doktorja Ernsta Rüdina, enega od snovalcev zakona o obvezni sterilizaciji ter »enega glavnih zagovornikov teorije, da manjvredni ljudje nimajo pravice do življenja« (prav tam, str. 175). Ker je imel temnejšo polt, so se v šoli otroci norčevali iz njega, češ da je cigan, otroci v taborišču pa so ga klicali striček Pepi. Zgodovina ga je naučila, da je največja šibkost lastnost, ki je značilna za močne. Nacisti so začeli verjeti, da so nepremagljivi. Moč tretjega rajha je bila tudi njegova šibkost: »V prepričanju o lastni neuničljivosti bo odprl toliko bojišč, da se bo na koncu sesul.« (Prav tam, str. 196) Starešina bloka 31 je bil pogumni Nmec Fredy Hirsch, nekdanji mladinski trener, ki si je nekoč želel postati poklicni športnik. V taborišču je ustanovil šolo in je oblast prepričal, da bodo tako starši otrok učinkovitejši pri opravljanju taboriščnih dolžnosti. Mladim Judom je dopovedal, naj bodo ponosni na svoje poreklo. In naj ne pozabijo na higieno, čeprav so pozimi zmrznile vse cevi. Vrhovna nemška komanda je zahtevala le igre in gibanje, knjige je prepovedala, saj so spodbujale k razmišljanju. A »prsti učiteljev izrisujejo enakostrične trikotnike, črke abecede in celo tokove evropskih rek po zraku« (prav tam, str. 10). A otroci so bili željni znanja iz knjig, ki so bile skrite v neopazni vdolbini pod lesenim podom. Knjižničarka Dita jih je varovala s svojim življenjem: »Zdaj pozna že vsak pregib, vsako natrgano mesto, vsako brazgotino.« (Prav tam, str. 76) Čeprav so bile poškodovane, obrabljene, plesnive in skoraj uničene, je dekle vedelo, da so neprecenljive. Spravilo jih je lahko v žepa iz tankega platna, ki sta bila zvezana za pasom. Zanju je morala žrtvovati pol porcije kruha in kos margarine, za blago pa še četrtno porcije kruha. Njeni starši o njeni nalogi niso vedeli ničesar. Nekoč so živeli v Pragi v stanovanju, ki je bilo uresničitev maminih sanj, a so se leta 1942 znašli v getu v Terezinu. Živilske kartice, številne prepovedi, izključitev judovskih otrok iz šol so dali slutiti, »da hočejo nacisti prepovedati otroštvo« (prav tam, str. 44). Edita pa je vedela, da bo

Slika 3
Podjetje Topf in sinovi, danes muzej.
(Foto: Renato Reščič.)

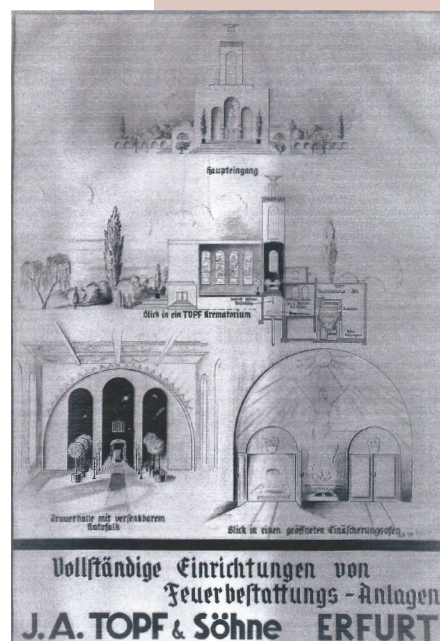

Slika 4
Družina Topf.
(Vir: *Internationale Wanderausstellung Industrie und Holocaust, Topf & Söhne – Die Ofenbauer von Auschwitz; International travelling exhibition Industry and the Holocaust, Topf & Sons – Builders of the Auschwitz Ovens Erfurt: Hentrich & Hentrich, 2017, str. 23.*)

s knjigo premagala vse ovire, že ko je brala med odmori v šoli. S Croninovim romanom Citadela se je začela zavedati, »kako ti knjige lahko obogatijo življenje, omogočajo ti, da si pridobiš najrazličnejše izkušnje, da spoznaš ljudi /... /« (prav tam, str. 81). V Auschwitzu ji vojna ni smela vzeti poguma, čeprav so njeni starši vse svoje življenje stlačili v dva kovčka. V kraju groze jo je mlad učitelj Ota Keller poučil, da so bile Freudove knjige med prvimi, ki jih je dal Hitler sežgati leta 1933. Vesela je bila, da so jo knjige, čeprav le v mislih, ponesle iz taborišča. Za njeno nadaljnje šolanje v taborišču je skrbel oče, po poklicu odvetnik – šolski stol je bil velik kamen, zvezek pa je moral biti zapisan v glavi. A kmalu je tudi on doživel isto usodo kot preostali: »Trupla poberejo ob prvem svitu, jih naložijo na voziček in odpeljejo v krematorij, kjer jih zažgejo.« (Prav tam, str. 161) S sotrpini je bila večkrat lačna, saj »prosijo Boga, naj jim nakloni vsaj košček korenčka v juhi« (prav tam, str. 116), medtem ko so imeli v častniški jedilnici »gala pojedino: paradižnikovo juho, piščanca, krompir, rdeče zelje, ribo iz pečice, vaniljin sladoled in pivo« (prav tam, str. 116). Teka lačnim ni pokvaril niti prizor, ko je jetnici, ki je stregla hrano, nacist Rudolf Höss prislonil revolver na sence, ona pa je neslišno molila.

Česar mladi ne bi smeli videti, je videla Dita, in sicer »da bolniki, ki jih vidi vstopati z drsajočimi koraki, običajno pridejo ven na vozičku za trupla /... /« (prav tam, str. 153). Živinski vagon jo je iz Auschwitza peljal v Bergen-Belsen, kjer se je paznica Elisabeth Volkenrath, pred vojno frizerka, znašala nad jetnicami. Zanesla se je na lakoto. V tem manjšem ženskem taborišču, v katerem so jetnice spale na tleh, ni bilo električne napeljave, odtoka, postelj. Odeje so bile polne bolh, zaudarjale so po urinu. Če si imel srečo, si lahko spal na pogradu na slamnjači, polni stenic. Po taborišču se je širil neznosen smrad, ženske so izgubljale boj s tifusom, kolero. Tudi Dita je izgubljala svoj boj z življenjem, a so ji angleški vojaki le povedali, da je svobodna: »Angleži so domnevali, da bodo osvobodili taborišče, polno jetnikov, pa so se znašli na pokopališču.« (Prav tam, str. 339) Tam pa je pustila svojo mamo. Srečnemu naključju se je lahko zahvalila, da je stopila naproti povojnemu življenju. Ponovno je srečala mladega učitelja iz Auschwitza, Ota Kellerja. Izvedela je, da je njegovo pravo ime Ota Kraus, on pa jo je kmalu povabil v Prago kot svojo nevesto. V Izraelu sta si kasneje ustvarila družino. Dita ni mogla pozabiti pogumnega ravnatelja skromne knjižnice v Auschwitzu, Fredyja Hirscha, ki je v poročilu za poveljstvo taborišča zapisal: »Vsi govorijo o tifusu, tuberkulozi in pljučnici, veliko manj pa se omenja depresijo, ki se širi po lagerju kot kuga.« (Prav tam, str. 256) Ni verjela v novico o njegovem samomoru, saj je bil za otroke preveč dragocen. Nacistom je bil trn v peti, njej pa je vlil samozavest. Izbral jo je za knjižničarko in knjige so zanj ostale neprecenljiv zaklad.

Dijak tretjega letnika računalniške usmeritve je o prebranem romanu zapisal: »V situaciji, v kateri se je znašla Dita, je potrebno ostati pogumen, sicer propadeš. Večina mladih se danes zaveda dogodkov, ki so se nekoč zgodili v Auschwitzu, ampak jih ne vzamejo prav resno, ker jih niso izkusili sami.« Četrtošolec pa je npr. svoje poustvarjalno pisanje zaključil kar s knjižnim citatom in upal, da bodo sošolci razumeli metaforiko: »Samotna hoja po taborišču Auschwitz-Birkenau pomeni

Slika 5

Reklamna slika o podjetju Topf in sinovi v Erfurtu.

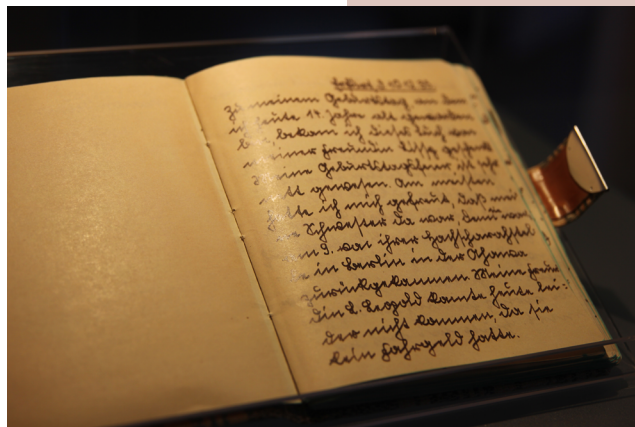
(Vir: Internationale Wanderausstellung Industrie und Holocaust, Topf & Söhne – Die Ofenbauer von Auschwitz; International travelling exhibition Industry and the Holocaust, Topf & Sons – Builders of the Auschwitz Ovens. Erfurt: Hentrich & Hentrich, 2017, str. 37.)

hojo po zelo hladnem vetru. Njegovo zavijanje je kot odmev glasov vseh, ki so za vedno ostali tukaj in so se zlili s prstjo, po kateri danes hodijo obiskovalci.« (Prav tam, str. 356) Sama srednješolcem velikokrat povem kratko zgodbo o 17-letnem dijaku, ki se je s svojimi tremi sošolci in z menoj odzval povabilu pokojne gospe Sonje Vrščaj, nekdanje interniranke v Auschwitzu, ko smo spomladi leta 2015 obiskali taborišče. Na avtobusno postajo ga je v zgodnjih jutranjih urah pripeljal oče s Cerkljanskega. Pristopil je k meni in mi povedal: »Sedaj sin odhaja tja, kamor je nekoč šla naša pranona, ko je imela samo 17 let.«

MOČ RABLJEV ... IZGINOTJE JOSEFA MENGELEJA

Rabelj je beseda, ki se lahko, tako v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, uporablja tudi ekspresivno, in sicer pomeni, da je tisti, »kdor preganja, terorizira, ubija ljudi, zlasti med vojno« (Slovar, 2014, str. 358). Eden izmed njih je bil tudi človek, ki so se ga interniranci v taborišču bali, kot piše v romanu *Izginotje Josefa Mengeleja*. Odločal je o življenju in smrti. Josefa Mengeleja je vedno obdajal rahel nasmešek, gnala ga je želja igrati Boga, vojna ideologija pa je izrabila njegove značajske lastnosti, in sicer nečimrnost, pohlep in zavist. Mogoče bi kdo iskal opravičilo pri oblastni materi Walburgi, ki ga je kaznovala s šeškanjem in ga zapirala v klet, ali pa pri očetu, ki ni premogel topline in bil le brezobziren poslovnež in nacist: »Toda po Karlu starejšem je podedoval žilavost, premetenost in stremušstvo, po materi Walburgi pa hladnost in suho, zakrknjeno srce.« (Guez, 2020, str. 73) Čeprav je Josef služil znanosti, odločal o življenju in smrti jetnikov v Auschwitzu med drugo svetovno vojno, je januarja leta 1945 pobegnil. S sponarejenimi dokumenti je lahko delal na kmetiji na Bavarskem. Kot Helmut Gregor je prispel v Argentino 22. 6. 1949 s svojim kovčkom, ki je skrival vojno skrivnost: »Z malim kovčkom, ki ga je hotel na vsak način obdržati, čeprav bi ga lahko razkrinkal, je brezumno tvegala; v njem so dragoceni sadovi dolgoletnih preiskav, vse njegovo življenje, in s seboj ga nosi, odkar je na vrat na nos zapustil dodeljeno službeno mesto na Poljskem.

Če bi ga z njim ujeli Sovjeti, bi ga brez sojenja usmrtili.« (Prav tam, str. 11) Čeprav je imel doktorata iz antropologije in medicine, je bil na seznamu vojnih zločincev, zato se je moral pritajiti. Izdajal ga je močan bavarski naglas. Puščal si je temne brke, ki so mu prekrili prazen prostor med zgornjima sekalcema, a so se mu zdeli negermanski in neakademski. Bilo ga je strah, da ga ne bi kdo prepoznal. Svetlolasa žena Irena, ki jo je 1936 zagledal v univerzitetni bolnišnici v Leipzigu, ko je bilo njej samo 19 let in je v Firencah študirala umetnostno zgodovino, je bila preteklost. Izdala ga je, ko se je poročila s prodajalcem čevljev, s sinom Rolfom mu ni hotela slediti v izgnanstvo. Sam se je kasneje poročil s svakinjo Martho, predano nacistko in ljubečo materjo, vdovo po mlajšem bratu Karlu. Če cigan Pepe, kot so ga nekoč klicali sošolci, ni prenašal povprečnežev in je ljubil točnost, je predsednik Argentine Juan Peron občudoval disciplino in neustrašnost ter avtoriteto, ki jih je prinašal nacizem. Slednji se mu je zdel tudi

Slika 6
Dnevnik Marion Feiner.
(Foto: Renato Reščič.)

natančno naoljeni stroj: »Vrata svoje dežele je odprl na tisoče in tisoče nacistom, fašistom in kolaborantom: vojakom, inženirjem, znanstvenikom, tehnikom in zdravnikom, vojnim zločincem, ki so bili povabljeni, naj opremijo Argentino z jezovi, raketami in jedrskimi elektrarnami ter jo spremenijo v supersilo.« (Prav tam, str. 38) Zdelo se je, da Argentina simbolizira most za prodor nacistične Nemčije v Južno Ameriko.

Leta 1950 se je nacistični smetani v Buenos Airesu pridružil tudi drugi rabelj, Adolf Eichmann kot Ricardo Klement. Mengele ga je preziral, saj je bil pred vojno le trgovec, sin računovodje, ki ni končal niti srednje šole. Imel je potuhnjen pogled, postrani stoječa debela očala, bil je plešast in neokusno oblečen. Na severu Nemčije je po vojni delal na kmetiji kot gozdar in gojil piščance, v Argentino pa je prišel s soprogo in tremi sinovi. Navzven zelo različna moška, ki sta jasno izražala svojo doktrino – uničiti vse tiste, ki niso vredni arijske rase. Če je bil Mengele previden, je bil Eichmann zelo glasen, saj se je širokoustil, da so bili Himmler, Göring in Heydrich njegovi zaupniki. V nacističnih krogih je bil vedno pijan, igral je na violino, občudovalcem je podpisoval fotografije, češ da je upokojeni SS-obersturmbannführer. Zdravnik Mengele, ki je bil vedno elegantno oblečen, izobražen, rojen v bogati družini, je drugega rablja sprejemal kot cirkuško atrakcijo, ki ima sinove oblečene v gavče. Mengele je o sebi povedal le, da je vojaški zdravnik, Nemec, ki je hotel zaživeti na novo. Eichmannu je pomenil strahopetca, očetovega sina in rjavopoltega usraneta: »Eichmannu priimek Mengele ne pomeni ničesar, esesovskih stotnikov in zdravnikov je veliki načrtovalec holokavsta srečeval na stotine, na tisoče.« (Prav tam, str. 64) Oba moška, ki sta nekoč sejala nasilje, izžarevala pa predvsem moč in oblast ter bila rablja mnogim trpečim, sta se morala skrivati, saj se je začela po svetu širiti resnica o iztrebljanju evropskih Judov. Bala sta se, da ju ne bi odkrili in jima sodili za grozodejstva. Čeprav je imel Mengele celo nemški potni list s svojimi praviimi podatki, je bila skladiščniku Eichmannu za petami izraelska obveščevalna služba Mosad. Leta 1956 je generalni državni tožilec Fritz Baner izdal nalog za njegovo aretacijo. Čeprav si je Eichmann želel slave, so njegovi dnevi potekali enolično, saj je redil kokoši in angora zajce. Mosadovi agenti so ga leta 1960 našli in ga odpeljali v Izrael. Kasneje je Mengele izvedel, da se je 1. junija 1962 Eichmann obesil na zaporniškem dvorišču. Mengele se je najprej počutil varno, saj ga je reševal denar družinskega podjetja za proizvodnjo kmetijskih strojev. Želel si je celo postati univerzitetni profesor in genetsko izboljšati človeštvo. Premišljeval je o padcu Rima, o življenju Wagnerja in Albrechta von Hallerja, »očeta nemške biologije, prvega, ki je raziskoval živalsko drobovje« (prav tam, str. 91). A se je znašel tudi v priporu, ker je opravljal nezakonite splave, za posledicami enega je umrla 15-letna hči pomembnega industrialca. Kot nekoč interniranci je zdaj on ležal na žimnici, polni uši, dobil redko juho, obdajal ga je vonj

Slika 7
Žare s pepelom in ostanki
čevljev ter obleke v muzeju
Topf in sinovi.
(Foto: Renato Reščič.)

Slika 8
Obeležje umrlim na poti v
svobodo v Berlinu.
(Foto: Renato Reščič.)

po urinu. Usoda se je tokrat le poigrala z njim. Novinar v Ulmu je vložil tožbo proti njemu, za petami mu je bil tudi Hermann Langbein, »avstrijski komunist, veteran španske vojne, nekdanji deportiranec iz Dachaua in Auschwitza« (prav tam, str. 99). Mengele se je obnašal kot poblaznel in sklenil, da se bo pritajil v Paragvaju, kjer je leta 1959 dobil državljanstvo. V pokrajini Gran Chaco se je vrnil med kmete, se postaral, postal molčeči jeznoritež. Ko mu je umrl oče, je bil neutolažljiv, čeprav se ga je nekoč zelo bal. Ni smel na pogreb, grob v Nemčiji pa je vseeno krasil venec z napisom *„Iz daljave Te pozdravljam“* (prav tam, str. 105). Na njegovo glavo je bila razpisana nagrada 20.000 mark. Sin Rolf, ki ni živel z njim in ga je poznal kot strica, saj je morala očetova prava identiteta ostati skrita, je končno izvedel: »Rolf zdaj ve, da njegov oče ni izginil v Rusiji, temveč je angel smrti iz Auschwitza.« (Prav tam, str. 111)

Mengele se je brez žene in sina napotil v Brazilijo in prevzel ime Peter Hochbichler, zažgal je nemški potni list in svoje zapiske, uničil je tudi vzorce iz Auschwitza. On, ki je opravljal poskuse na dvojčkih, »vojni material« pošiljal v berlinski Inštitut cesarja Viljema, se potrpežljivo zadrževal v secirnici in obsedeno preučeval in raziskoval, »je princ evropske teme« (prav tam, str. 120). Novodobni Kajn je, medtem ko je žvižgal, poslal v plinske celice 400.000 ljudi. Končno je spoznal, da ne bo nikjer varen, čeprav si med vojno ni pustil vtetovirati identifikacijske številke pod pazduho in na prsi, kar bi ga razkrilo kot nacista. Postajal je mit, saj so se okrog njega začele spletati skrivnostne pripovedi. Kljub temu da je Mosadova posebna enota prežala nanj, se ji je izmikal. Z družinskim denarjem je našel zatočišče na kmetiji madžarskih zakoncev Stammer, kjer je upravljal kmetijo. Težko se je prilagajal na brazilsko vroče in sušno podnebje, njegova stanodajalka Gitta, ki je nekoč sanjala o bleščeči karieri primabalerine, pa je postala pozorna nanj – lepo je skrbel za živali, si požvižgaval Mozartove in Puccinijeve melodije, se pred odhodom na pašnike nadišavil s kolonjsko vodo in bil kljub vročini zapet v platneni beli dežni plašč. Imel je sicer žuljave dlani, a negovane nohte, roke pa si je umival tridesetkrat na dan do nadlahti in se izbrano izražal. Denar njegove družine jo je prepričal, čeprav je njegovo sliko videla v časopisu ob spominu na 17. obletnico osvoboditve Auschwitza. Nad zdravnika pa se je ponoči zgrinjala preteklost – nočne more so mu kratile spanec. Začel je pisati pripovedi in pesmi, popisoval otroška in šolska leta, 1964 pa je izvedel, da so mu razveljavili univerzitetni diplomi: »Ker je prelomil Hipokratovo prisego in v Auschwitzu zagrešil umore, mu Frankfurt in München odvzemata naziva doktorja medicine in antropoloških ved.« (Prav tam, str. 154) Bil je besen, a se je moral še vedno skrivati. Če se je nekoč zanesel, da ga bo varoval stražni stolp, si je zdaj naredil ogrado, a ven je hodil le ob mraku. Stres mu je prinesel migreno, slabovidnost, družina ga je zapuščala, čeprav ga sin ni mogel naznaniti. Zanimalo pa ga je, zakaj je med vojno počel grozote. Oče je trdil, da je nedolžen. Kmalu ga je dotolkla samota. Živel je v plesnivem stanovanju, po katerem so lazili ščurki: »Gol leži na betonskih tleh s pištolo na dosegu roke in cele

Slika 9

Spomenik Judom, žrtvam holokavsta v Evropi. Spomenik je v Berlinu. (Foto: Renato Reščič.)

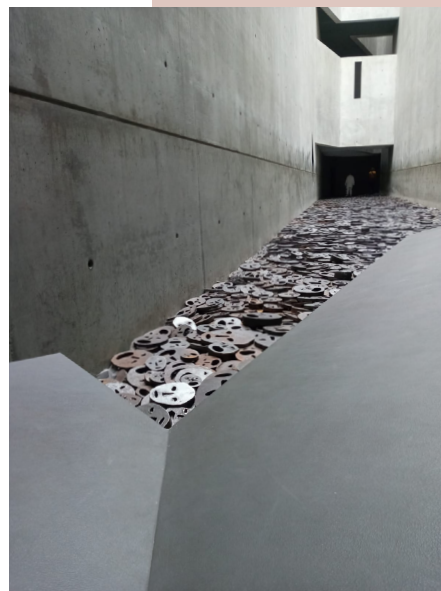
ure nepremično strmi v propelerje ventilatorske vetrnice /.../.« (Prav tam, str. 200) Revma in visok krvni tlak sta njegovo zdravstveno stanje še poslabšala. In dajala ga je preganjavica, čudaški starec, don Pedro, kot so klicali Mengeleja, je postal dementen. Pred popolnim razčlovečenjem med urinom in iztrebki ga je odrešila smrt. A v svetu je bil še vedno zavrit v skrivnost: »Štirideset let po koncu vojne je za Mengelejevo glavo razpisanih tri milijone štiristo tisoč dolarjev. Američani, Izraelci in Zahodni Nemci se zaobljubijo, da bodo usklajevali svoja prizadevanja in si delili podatke.« (Prav tam, str. 229) Družina Mengele je molčala, tudi sin Rolf, ki je po očetovi smrti iz Brazilijske odnesel beležnice, korespondenco, fotografske negative. Ko je končno le pretrgal molk, je vse očetove predmete odstopil časopisu *Bunte*, dobiček pa naj bi izplačali združenjem preživelih iz taborišč. Povedal je, da je oče umrl leta 1979 kot Wolfgang Gerhard, zlomljena medenica v nesreči z motorjem v Auschwitzu naj bi to novico le potrdila. Molčal pa je iz spoštovanja do vseh, ki so pomagali zloglasnemu zdravniku. Leta 2008 je prosil Jude, naj ga ne sovražijo zaradi očetovih zločinov. Od leta 2016 kosti častihlepnega zdravnika uporabljajo zdravniki pripravniki za praktične vaje na univerzi v Sao Paolu.

Čeprav je nekoč študiral na najboljših nemških univerzah, bil ponosen na velikana nemške književnosti Goetheja in je njegovo izročitev preprečila birokracija ter ga ni našel niti Simon Wiesenthal, njegov posmrtni duh zaman išče spokojen grob.

Četrtošolec je v šolskem letu 2021/2022 v svojem govornem nastopu dodal: »Izvedel sem veliko o zgodovini Argentine, kar me je še dodatno presenetilo. Nisem pričakoval, da bo v knjigi o Josefu Mengeleju tako podrobno napisano tudi o predsedniku Peronu in njegovem vplivu na državo. Tako pa sem razumel, zakaj se je toliko nacistov odločilo za pobeg v Južno Ameriko, v Argentino. Tam je bilo zanje varno, ideologija o močni vojski podobna, močen voditelj. /.../ Zmeraj sem imel občutek, da je Mengele korak pred vsemi, kar pa ne bi bilo mogoče brez pomoči njegove družine in prijateljev, ki jih je spoznal v Argentini. Nisem si mislil, da bi mu lahko po vojni uspelo toliko potovati. Bil je v Nemčiji, Italiji, Argentini, Švici, Paragvaju, Braziliji, pa ga še vedno niso izsledili. /.../ Obisk sina se mi je zdel eden izmed zanimivejših dogodkov, saj me je zanimalo, kako bo njegov oče upravičil svoja dejanja. /.../ Izpostavljeno je tudi sovraštvo do drugih, ker so drugačni. To pa lahko ustvari le propaganda, v njej se je kalil Mengele. S tem tudi utemeljuje svoja dejanja, da je le čistil zemljo manjvrednih ščurkov, kot so Judje, čeprav so tudi oni ljudje, a imajo drugačno kulturo in zgodovino, ki pa ni manjvredna. /.../ Čeprav mu niso sodili, mislim, da je do neke mere odslužil svojo kazen. Začne se po letu 1960, ko mu je umrl oče in se je moral odseliti v Brazilijo. Veliko časa je preživel v samoti in ko je bil med drugimi ljudmi, je postal zelo anksiozen, saj je vedno mislil, da bo kdo razkril njegovo pravo identiteto. Za vse je bil le čuden starec, ki se je držal zase. Z lažnim imenom in identiteto je moral živeti do konca življenja, z njima je bil tudi pokopan.«

Slika 10
Judovski muzej v Berlinu.
(Foto: Renato Reščič.)

Slika 11
Kovinski obrazi v Judovskem muzeju v Berlinu.
(Foto: Renato Reščič.)

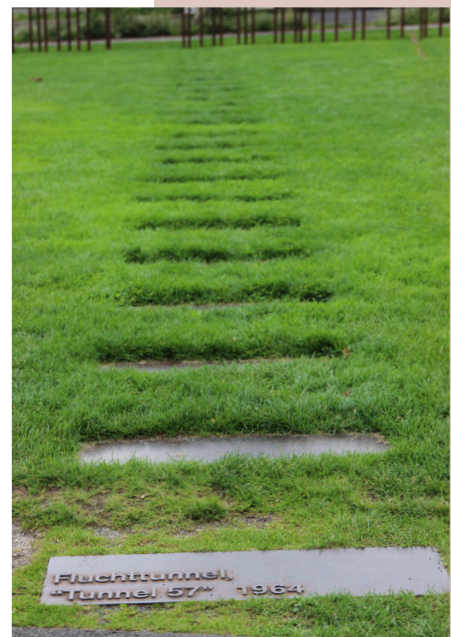
KO SO LJUDEM VZELI SVOBODO

Če je zdravnik Mengele ljudem jemal svobodo s svojimi poskusi, je življenje svobodo vzelo tudi njemu. Pri pouku slovenščine sem srednješolcem računalniške usmeritve povedala, da sem kratenje svobode, razčlovečenje, stisko ljudi neposredno spoznavala, ko sem se z družino po koncu šolskega leta 2022/2023 znašla v lepem srednjeveškem nemškem mestu Erfurt. Nisem slutila, da me bodo trpeči in rablji čakali prav tu – tu se je začela proizvodnja peči in drugih naprav za krematorije v zloglasnih taboriščih.

Erfurt, nekoč staro nemško naselje, danes imenujejo tudi turinški Rim zaradi mnogih cerkva. Že od leta 1325 ga krasi kamniti most čez reko Gero, t. i. Trgovski most (slika 1). Na njem so pisana stanovanja, ki so nekoč ponujala bivališče trgovcem, danes pa mnogim prebivalcem. V mestu je od leta 1505 do leta 1508 v avguštinskem samostanu živel menih, kasnejši oznanjevalec reformacije, Martin Luter (slika 2). Izbral si ga je, saj so tu veljala stroga pravila, predstojniki samostana so si prizadevali za znanje in izobrazbo. Izobrazbeni ideal je postala pismenost. Po študiju je bil posvečen v duhovnika v mestni stolnici. V času romantike sta v Erfurt hodila tudi nemška pesnika Goethe in Schiller. Leta 1808 sta na kongres prišla tudi Napoleon in Aleksander 1., leta 1970 pa pomembna moža Vzhodne in Zahodne Nemčije, Willi Stoph ter Willy Brandt. V mestu, skrita med stavbami, stoji tudi ena najbolje ohranjenih srednjeveških sinagog v Evropi, čeprav so leta 1453 iz mesta izgnali vse Jude. Ko je izbruhnula kuga, so jih obtožili, da so zastrupili vodnjake, zato so jih preganjali, jih pobili skoraj devetsto ter zažgali četrt okrog sinagoge. Srednjeveško judovsko pokopališče je od 15. stoletja pozidano s stavbami. Usoda sinagoge se je znašla v rokah nekega trgovca, saj mu jo je prodal mestni svet, on pa jo je uporabljal za skladišče. Svojo vlogo je zato izgubila tudi v drugi svetovni vojni, nacisti so jo na srečo prezrli. Iz mestnega jedra pot vodi v nekdanje podjetje Topf in sinovi, današnji muzej (sliki 3, 7), ki ga je leta 1878 ustanovil pivovarski mojster Johannes Andreas Topf kot podjetje za gradnjo sežigalnic (slika 4).

Leta 1914 so tam začeli s proizvodnjo sežigalnih peči za občinske krematorije v državi. Že med prvo svetovno vojno so izdelovali tudi granate za vojsko, od leta 1941 so popravljali dele za letala ter jih od leta 1943 tudi izdelovali (slika 5). Podjetje je po očetu prevzel sin Ludwig, pridružila sta se mu tudi njegova sinova Ernst Wolfgang ter Ludwig mlajši, a so ju odpustili. Proti njima se je obrnila celo mati. Očitali so jima, da sta prijatelja Judov. Pridružila sta se nacistični stranki, a nista bila fanatična nacisti. Od 1935 do 1945 sta vodila podjetje in bila tudi njegova lastnika. Zaposlovala sta celo taboriščnike komuniste in zaščitila sta druge ljudi, ki jih je preganjal Gestapo. Od začetka druge svetovne vojne ter do njenega konca je podjetje sodelovalo z SS. V tem času so poleg dobave sežigalnih peči tudi izpopolnili prostore za zaplinjevanje ljudi v koncentracijskih taboriščih. Danes so v stavbi, ki je bila nekoč ograjena z bodečo žico, tudi ostanki čevljev in obleke ter žare s pepelom iz taborišča Buchenwald.

Poleti 2023 je bila v tej stavbi tudi razstava o Marion Feiner, rojeni leta 1921 v Berlinu, kasneje poročeni Ziv (slika 6). V Erfurtu je s starši in sestro živela od leta

Slika 12
Tuneli pobega iz Vzhodnega v Zahodni Berlin, izkopani pod mestom Berlin.
(Foto: Renato Reščič.)

1928. Šestnajstletna je kmalu za svojo sestro Charlotte emigrirala v Palestino, tam pa se je preimenovala v Miriam. Mladi so tedaj emigrirali brez družine. Do polnoletnosti so bili nastanjeni v kibucu. Njuni starši niso mogli dobiti dovoljenja za emigracijo v Palestino. Oče ni mogel dokazati, da opravlja kmetijski ali rokodelski poklic, tudi premoženja ni imel veliko. Izgubil je delo, ker je bil Jud, njegova žena pa je vedela, da ga je strlo preganjanje. Svoji hčerki Miriam sta zadnjič pisala 21. 3. 1941. S pisanjem razglednic sta ohranjala stik z obema deklicama. Izgnali so ju iz Nemčije, ju nasilno ločili, kasneje pa ubili. Že 14-letna Marion/Miriam je na svoj rojstni dan začela pisati dnevnik, dokončala pa ga je v kibucu Ginear na praznik judovskega novega leta, imenovanega roš hašana. Miriam je ljubila šport, še posebej drsanje in plavanje. Ko je bila leta 1936 najboljša plavalka medšolskega tekmovanja v štafeti, ni smela stati na zmagovalnem odru, ker je bila Judinja. A ljubezni do plavanja ji ni vzel nihče, spremljala jo je tudi v starosti. In bila je svobodna, tako kot so danes ljudje v nemškem mestu Berlin, od leta 1961 do leta 1989 pa sta tlakovana pot in zid razdelila na vzhodno in zahodno polovico.

Tudi spominska cerkev cesarja Viljema kaže, da so evangeličanom vzeli pravico do bogoslužja, saj so jo leta 1943 bombardirali in jo hudo poškodovali. Mozaiki na stropu in na tleh cerkve ne morejo skriti, da je del zvonika ostal v vojnih dneh. Čeprav je tam sveta maša še potekala leta 1953 na čast cerkvenemu prazniku binkošti, so verniki zrl v nebo skozi strop, zato so jo zopet zaprli. V njeni neposredni bližini se je 19. 12. 2016 zgodil teroristični napad v času božičnega sejma, ko si vsak želi svobodno okusiti družinski praznik. A tudi v reki Spree, ki je nekoč tekla po mejni črti, je ostalo veliko nesvobodnih, ki so si želeli v zahodno polovico. Ob njej tako Berlinčane kot turiste gleda spomenik – osem obrazov mladih ljudi, ki niso želeli nesvobode s svojimi usodami. Preden so postali svobodni, so jih ustrelili, sodila jim je nemška državnovarnostna služba Stasi. Sedemnajst strelov je bilo dovolj, da je umrl mlad par – ženska takoj, njen mož pa dan kasneje.

Tudi spomenik Judom v neposredni bližini Brandenburških vrat je pogostokrat tarča vandalizma (slika 9). Več kot 2700 betonskih blokov je spomin na 6 milijonov Judov iz vse Evrope. Na nasprotni strani stoji spomenik homoseksualcem, ki so jih deportirali v taborišča med drugo svetovno vojno. In Checkpoint Charlie (sliki 13, 14), zelo znani mejni prehod v razdeljenem Berlinu med ameriškim in sovjetskim sektorjem, je bil nekoč priča mnogim prebegom, celo z napihljivim kajakom po Baltiku. Zato je bil božič leta 1963 najlepši, ko je bilo Berlinčanom iz zahodnega dela mesta dovoljeno v vzhodni del. Čez noč so leta 1961 ljudem vzeli svobodo, saj so stavbam na mejnem področju najprej zazidali okna, prebi-valce pa preselili v višja nadstropja. Na strehi je pobeg preprečevala bodeča žica. Po vsem tem pa so stavbo preprosto porušili. Po tleh še stojijo vzdane plošče,

Slika 13
Pobeg v svobodo (v Zahodni Berlin) v Muzeju zidu – Muzeju Checkpoint Charlie.
(Foto: Renato Reščič.)

Slika 14
Območje nekdanje meje med Zahodnim in Vzhodnim Berlinom.
(Foto: Renato Reščič.)

ki pričajo, kdo je bil pri pobegu na zahodno stran uspešen in kdo ne. Danes si lahko vsak ogleda, kakšno je bilo življenje pred postavljenim berlinskim zidom. Ljudje so se svobodno sprehajali, hodili po običajnih potih, deklice so se igrale z elastiko. Manj nevarna pot prebega je bila pod tlemi po tunelih (sliki 12, 8). Dobrotniki so najprej pomagali pobegniti tujcem, nato sorodnikom. Gradnja enega je trajala od tri do šest mesecev. Samo po treh so prebežniki prišli na Zahod, preostale tunele so opustili, preden so bili dokončani. Tudi izdani so bili. Skoznje je na Bernauer Strasse v zahodni del Berlina prešlo skoraj 90 ljudi. Niso se ustrašili niti kanalizacije. Nedaleč od njih so bili tuneli za pregledovanje, ki jih je uporabljala Stasi. Pazniki na mejnem področju pa so se morali zagovarjati zaradi prebegov.

Nema priča zgodovine je v tem nemškem mestu tudi judovski muzej (slika 10). Njegov arhitekt Daniel Libeskind je hotel s pomočjo arhitekture obiskovalcem pokazati nacistično zatiranje. Ponuja marsikaj: poročno obleko Ruth Stiegel, ki v eni izmed vitrin v muzeju kaže na srečno življenje, srebrna svečnika, risbe Fedriča Fritte, ki je bil umorjen v Auschwitzu. Seznan nas, da je vsak, ki ni imel tipičnega judovskega imena, moral dodati k svojemu imenu ime Sara oz. Israel. Skozi stoletja spoznavamo, kako je življenje oblikovalo Jude. Po vojni so judovske organizacije dokumentirale nacistične zločine. Preživeli so posneli svoja pričevanja. V poznem srednjem veku so Jude obtoževali, da bodo ranili Kristusovo telo. To je bila le pretveza, da so jih lahko preganjali. Vedno jih je spremljala glasba, saj so bile maše pete. Pojavljale so se tudi ženske rabinke, a trajalo je veliko časa, da so dobile pravico za delo. Če je 1. 4. 1933 nacistični režim izvedel prvo antisemitsko akcijo in so kasneje Judje ustanovili svojo organizacijo Reich Representation of German Jews, ki je skrbel za nje v sovražnem okolju, se mnogi po letu 1945 v Nemčijo niso več vrnili. Danes je v Nemčiji judovska skupnost, ki je zrasla s priseljivanjem. Če se t. i. steber zmage sredi Berlina dviguje v nebo in ga vojna ni poškodovala, so v judovskem muzeju kovinski obrazi, ki oddajajo hrup, če hodiš po njih. Z votlimi očmi in usti nemo vpijejo (slika 11).

Ostarek preteklosti.
(Foto: Renato Reščič.)

NAMEN IN CILJI ŠOLSKIH UČNIH PREDMETOV

Učitelji moramo dijake ne le naučiti šolsko snov, pač pa jo narediti tudi zanimivo. Knjige, leposlovne ali poljudnoznanstvene, mladostniki neradi vzamejo v roke. Presenečeno spoznavam, da si nekateri zapomnijo marsikaj, o prebranem razmišljajo, celo poustvarjalno zapišejo. Zakaj torej ne morejo zbrano slediti pouku. Odgovarjajo, da je to naporno, branje dolgotrajno, težko je sedeti na stolih več šolskih ur. Ko preverjam, ali je po pouku kaj boljše, velikokrat slišim, da so na sporedu računalniške igrice, medmrežje, da se jim ne ljubi ukvarjati s športom, ker je tudi to naporno, raje so v varnem zavetju ekrana. Ko sem dijake tretjega letnika računalniške usmeritve spraševala, koliko vedo o holokavstu, nisem dobila jasnih odgovorov. Preverila sem, ali jih vse to zanima. Zmigovali so z rameni.

Kako morata torej učitelja slovenščine in zgodovine obravnavati vojno tematiko, da srednješolcem ne bi zaprla poti do branja in učenja ter razmišljanja, aktualizacije

dogajanja? Sami velikokrat trdijo, da so nekatere teme nepomembne. Zato je v šolskem prostoru v modernem času dosledno slediti ciljem predmetov herojsko delo. Dijakom predstaviti holokavst in z njim povezane pojme trpljenje, odpovedovanje ter stisko, zahtevajo od učitelja veliko natančnosti in potrpežljivosti. Velikokrat jih opominjam, da so nekoč ljudje živeli drugače, zato naj o preteklem dogajanju ne berejo z očmi 21. stoletja. Danes mladostnikom pomaga splet, ki mu brezpogojno verjamejo. Tako sami le težko razmišljajo o prebranem, naučenem, v aktualizaciji dogajanja le nekateri vnesejo pripovedovanje o preteklosti še živečih ljudi. V svojih zapisih pa morajo znati ločiti narečni jezik od zbornega, paziti morajo na pravopisna, slogovna in slovnična pravila. Učitelji si zelo želimo, da bi srednješolci znali podkrepiti zgodovinsko dogajanje s književnim in bi tako zasledovali tudi njuno medsebojno povezanost. Kulturnozgodovinske šolske ekskurzije lahko ponudijo košček odgovora. Sama v šolsko razlago različnih književnih tem, za katere so nujna tudi zgodovinska dejstva, vnašam pripoved o svojih družinski ekskurzijah, ki jih podkrepim s slikovnim gradivom. Opozarjam tudi na še živeče pričevalce, ki svoje osebne izkušnje radi posredujejo dijakom. Gospa Elza Kumar Mavrič je nekoč mladostnikom na šoli pokazala svojo taboriščno številko iz Auschwitza, ki jo je imela vtetovirano na roki. Mnogi bivši dijaki pa se radi spominjajo pisatelja Borisa Pahorja in njegovega pripovedovanja o vojnih dneh, ki jih je predstavil v številnih knjigah. Tako mladostniki usvojijo pojme svoboda, kratenje človekovih pravic, zatiranje, vsiljevanje mnenja o večvredni rasi, hrepenenje po ohranjanju svojega jezika in identitete.

Steber zmage v Berlinu.
(Foto: Renato Reščič.)

SKLEP

Prispevek prikazuje, kako lahko učitelji dijake strokovne šole poučimo o holokavstu s pomočjo literature in zgodovinskih dejstev. Sodobne fotografije in še živeči pričevalci dopolnijo vrzel neznanja srednješolcev. Ko aktualizirajo dogajanje s poustvarjalnim pisanjem, razmišljajo tudi o pojmu svobode med drugo svetovno vojno in po njej. Tako skušajo razumeti vzroke in posledice zgodovinskih dejanj, ki so vplivala na človeka, na njegovo življenje in delo tudi v sodobnem času.

VIRI IN LITERATURA

- Alighieri, D. (1994). *Božanska komedija*. Ljubljana: Mihelač.
- Guez, O. (2020). *Izginotje Josefa Mengeleja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Internationale Wanderausstellung Industrie und Holocaust, Topf & Söhne – Die Ofenbauer von Auschwitz; International travelling exhibition Industry and the Holocaust, Topf & Sons – Builders of the Auschwitz Ovens*. Erfurt: Hentrich & Hentrich, 2017.
- Iturbe, A. (2020). *Knjižničarka iz Auschwitza*. Tržič: Učila International.
- Krakar L., Kumar M. (1962). *Od tod so bežale še ptice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Katalog znanja. Slovenščina* (2010) Srednje strokovno izobraževanje.
- Katalog znanja. Zgodovina* (2007). Srednje strokovno izobraževanje.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika 2*. (2014). Ljubljana: Cankarjeva založba.